

॥ উপনিষচ্ছাস্ত্রানুসারিবিশ্বগমননিদিধ্যাসিতৈব
মুমুক্শোঃ পরমার্থতত্ত্বজ্ঞানম্ ॥

এপর্বোক্তমসুক্ষ্মযুক্তাহপর্বোক্তজ্ঞানতৈব নিবৃত্তসু ভবতি, নান্যথাতি
নিয়মেণ বুদ্ধবিশয়কাজ্ঞানবশাদ্ যঃ প্ৰপ্ৰুতমাহপর্বোক্তো ভবতি, স ত্বপর্বোক্ত-
বুদ্ধজ্ঞানাদেব নিবৃত্তো, নান্যথা । এত্রাহুতৈষতিভিবপর্বোক্তবুদ্ধজ্ঞানকারণার্থঃ
শ্রবণাদিকঃ শ্রুতিস্মৃতিযুক্ত্যা দিকমবলম্ব্যভ্যুপগম । তচ্চ শ্রবণাদিকঃ যদি শ্রুতি-
বিবুদ্ধঃ স্যাৎশ্রুতানব প্রামাণিকঃ ভবেদিত্তি কৃত্বা তচ্ছ্রবণাদৈর্মূলং বাইদারণ্যক-
বচনমিত্যুক্তম্ । তথাহি - 'আত্মা বা এতৎ দৃষ্টব্যঃ ত্শ্রুতবেদ্যা মনুবেদ্যা
নিদিধ্যাসিতব্যঃ' (বৃ. উ. ২। ৪। ৫, ৪। ৫। ৬) ইতি বাইদারণ্যকবাক্যমতৈষতিনেঃ
প্ৰমাণরূপেণাপস্বাপয়ন্তি। ত্শ্রুতব্যঃ শ্রুতিবাক্যভেদ্যা মনুব্যশ্চাপপণ্ডিভিঃ ।
মত্বা চ সততংধ্যায় এতেত দর্শনত্হতবঃ ॥" ইত্যাদি পুরাণবচনং বিবরণপ্ৰময়কট্টবর-
পুস্তকম্ (বিব. পু., ভিজিয়ামাগ্লাম সং., পৃ. ১)।

তত্র শমদমাদিসাধনসম্পন্নঃ সর্ববিষয়বিবৃত্তো মমুমুক্শুজ্ঞানার্থঃ ত্শ্রুত্রিয়ং
বুদ্ধনিষ্ঠং গুরুমুপদ্য তযোগ্যশ্রবণমনিদিধ্যাসিতৈববুদ্ধবিশয়কাপ্তিপণ্ড্যান্যথাপ্তি-
পণ্ডিবিপ্তিপণ্ডিদৃষ্টীকৃত্য স্ভাত্ত্বকৃপং বুদ্ধকৃপং জানাতি । যাবত্চৈতাদৃশং বুদ্ধজ্ঞানং
ন ভবতি, তাবৎ স এর জীবঃ সুখদুঃখরেশাকরমাহপ্ৰমাত্ত্বকৃপ্তভাভুত্বাদিকমনুভূয়
স্ভাত্ত্বকৃপ্তজ্ঞাননুভূয় সর্বানর্থমশ্রুতে । বুদ্ধবিদগুরুপদিষ্টমাত্গণ পুরতিভেঃ সন্

স্বাত্মনমস্থিতী যৎ বুদ্ধকপং বিজানাতীত্যষ্টঈতিবাৎ মতম্ ।

শমদমাদিস স্পনুমমুদে কার্বুক্ষবিদগবুমুখাধী নত স্যাস্যাদিমহারা ক্য শুবণসমন-

নুবমেব বুদ্ধাত্মাবগতিৰ্ভবিতুম ইতি কিন্নু, প্রাত্বেষণ ন তথা ভবতি, অধিকারিতাবৃতম্যাৎ ।

এতএব তাদৃশস্বহলে শুবণাৎ পরং মনননিদিধ্যাসনায়োবাবশ্যক্যমস্তু । এতেনইমব

তহতুনা 'শ্রুতাব্যং' ইত্যস্মাৎ পরং 'মনুবেয়া নিদিধ্যাসিতব্যং' ইত্যুপদিষ্টং

শ্রুত্যা । তদুক্তং বুদ্ধশ্রীশঙ্করভাষ্যে, "ভবেদানর্ধক্যং তৎ পুতি যসু স্যসীতি

সক্দ্দুস্তমেব বুদ্ধাত্মনভবিতুং শকুয়াৎ । যসু ন শক্কেতি তৎপুত্ৰ্যপ-যুজ্যত এবাবুজ্জি"

(বু.সূ.শা.ভা., নি.সা.সং., পৃ.৮২৯) ইতি ।

ত্র শুবণং নাম তেদানুবাক্যনিামস্থিতীয়ে বুদ্ধাত্মনি বাক্যতাৎপর্য-

নির্ধারণানুকূলবিচারঃ । বিবরণচাৰ্ষাণাৎ মত এতাদৃশং শুবণং মানসব্যাপার

এব । মননশ্চ শব্দাবধাৰিতৈহর্থে মানানুববিরোধশঙ্কয়াৎ তন্নিবর্হণানুকূলতর্কাত্মক-

জ্ঞানজনকেতা মানসব্যাপারঃ । নিদিধ্যাসনশ্চোপাধিকামবাসনয়া বিষয়েষ্বাক্ষর্য-

মাণস্য চিৎস্য বিষয়েভ্যঃ পরাবৃত্ত্যাহত্বিকব যুক্তৈহর্ষণানুকুলোমানসব্যাপারঃ ।

ভামিতীকাবমতে তু শুবণমনননিদিধ্যাসনানি সর্বং জ্ঞানমিব । 'শ্রুত মতে বিজ্ঞাতত'

(বু.উ. ৪। ৫। ৬), 'শুবণেন মত্যা বিজ্ঞাতেন' (বু.উ. ২। ৪। ৫) ইত্যাদিশ্রুতিভ্য

এবমেবার্ধাবধাবণাৎ । তত্র সমুদিতৈহপি তত্ত্বজ্ঞানেন মিথ্যাপুত্ৰ্যযসংস্কাতেয়া

নাপাচ্ছতীতি যৎ পুসংখ্যানবাদিমতে, তন্ম যুক্তং, যতো হি তত্ত্বজ্ঞানেন সমুদিতৈ

ধ্বংসে চাজ্ঞানেন ঠৈব তত্র কিমপি ব্রাহ্মিজ্ঞানং সংস্কারাদিরূপং স্হাত্মহতি,
 ন বা তত্র কোহপি এতমো যুজ্যতে । এতএবাত্তু মাচার্ষলক্ষণপাটদঃ, 'সকুদং পটনুব
 হ্যাত্ত্বপুতিপত্তিব্রিদিয়াং নিবর্তয়তীতি নাত্র কশ্চিদপি এতমোহভ্যুপগম্যতে । (বৈ. সূ.,
 শা. ভা., নি. সা. সং, পৃ. ৮৩০) ইত্যাদিকম্ ।

'তেন্নোপনিষদং পুরুষং পৃচ্ছামি' (বৈ. উ. ৩।১।২৬) ইত্যাদিশ্রুতসুভূ-
 মস্যাদিমহাবাক্যশ্রবণমব বৃক্ষাফলেকাবে পুত্রানং কাষণং, তদেব চাৰ্ছিঁ ।
 তদর্থমধিকারিতাবৃতম্যন মননং নিদিধ্যাসনপ্রদ্বৈক্যপণ বিহিতমপুতিপত্তিন্যথা-
 পুতিপত্তিব্রিপুতিপত্তিনিবাসার্থম্ । তদুত্তং পৃষ্ঠং পার্শ্বিকায়াং, 'মনননিদিধ্যাসনাভ্যাং
 ফললাপকার্যভ্যাং সহ শ্রবণং নামাৰ্ছিঁ বিধী য়তে' (ব্রি. , বারাগসী সং., পৃ. ৩)
 ইতি ।

বস্তুতন্তু, ঐতদ্বতবুদ্ধতত্ত্বং শ্রুতিসম্মতং, তথা শ্রুত্যানুসারিমন্ত্রাদিস্মৃতি-
 সম্মতং । ঐতদ্বতবাদসম্মতমুত্তেঃ সুরূপমপি তত্র বহুধে লিখিতং যামবধর্মশাস্ত্রাটদী ।
 তদুত্তং, 'সকিঁয়েহ পাপ্মানং পরং বৃদ্ধাবিগচ্ছতি ।' (ম. সং. ৬।৮৫) ইত্যাদিকম্ ।
 শাস্ত্রীযব্যাপারে শাস্ত্রএমেব প্ৰমাণমিতি তাদৃশাহুটদ্বততত্ত্বজ্ঞানার্থং কিং করণীয়মিতি
 শ্রুত্যাতিভির্বিষ্পষ্টমেবোপদিষ্টম্ । 'তং পশ্যতে নিষ্কলং ধ্যায়মানম্' (মু. উ.
 ৩।১।৮) ইত্যাদিকম্ । 'তেন্নোপনিষদং পুরুষং পৃচ্ছামি' ইত্যাদিশ্রুতিতত্ত্বতদ্বতবুদ্ধণ

উপনিষদম্বাধেবেদ্যত্বং শ্রাবয়তি । তত্রাপি 'আত্মা বা অদেব দুশ্চব্যাঃ দশ্রাতবেভ্যা
 মনুবেভ্যা নিদিধ্যাসিতব্যঃ' ইতি বাহদারণ্যকটমত্রেয়ী ব্যাঙ্কানুগতশ্রুতিগুদট্টবতবুদ্ধ-
 বিজ্ঞানার্থং শ্রবণাদিকং বিদধাতি । অত্রৈব বুদ্ধদর্শনমুদ্दिश्य श्रवणाददौ विधिर्वि-
 ब्रवणाचार्यप्रवृत्तिभिः स्वीकृतः । किन्तु तस्मिन्सत्यादिमहावाक्यश्रवणमात्रेणैव प्राप्तयुग-
 टैव ब्रह्मदर्शनं भवति, अधिकारिविभावतयात्तदेव । यावदब्रह्मविषयका ह्यप्रतिपत्त्यन्य-
 थाप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तयोर न दूरी त्रियन्ते, तावच्छ्रवणमात्रेणैव ब्रह्मज्ञानं शक्यते ।
 अत्रैवाप्रतिपत्त्यादिदूरीकरणार्थं मननिदिध्यसनयेत्तदेकानुत आवश्यकम् ।
 दूरीकृते चान्यथाप्रतिपत्त्यादौ तस्मिन्सत्यादिमहावाक्यश्रवणैरेवैव ब्रह्मदृष्टेः प्राप्तिकुर्वति ।
 तस्मात् तच्छ्रवणद्वयार्थं साधनसम्पत्तिस्त्वेतन्न तथागत्येव यमुक्त्वा ब्रह्मविदाचार्यसकाशं
 गुरुर्यमेव । अत्रैव श्रुतिर्विदधाति, तद्विज्ञानार्थं स गुरुर्यमेव विदधिगच्छेत् समिपान्ति
 तश्चात्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ (मु. उ. १।२। १२) इत्यादिकम् ।

तस्माद् यथाहृदयैव ब्रह्मज्ञानं तादृशं तद्व्युत्पत्त्यापनिषदमत्रैवेदयं, तथैव
 तद्विज्ञानार्थं साधनमपि तस्मिन्सत्यादिमहावाक्यश्रवणादिकमुपनिषदुपदिश्टमेव ।
 तद्विज्ञानेन च सर्वब्रह्मविमुक्तिरित्यप्युपनिषदुपदिश्टमेव । तमेव विदित्वा ह्यित्मुत्पा-
 दमेति (दे. उ. ३।८, ६। १५), 'तवति षोडशमाह्वरि' (छा. उ. १। १। ३), 'विदयते
 ब्रह्मयगुन्विशिच्छदयन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेः पराकटे ।'

[মু. উ. ২। ২। ৮], 'ত্রৈ কো মোহঃ কঃ শোক একত্বম্পশ্যতঃ' [ই. উ. ৭]

ইত্যাদিশুতযুগ্ম প্রমাণম্। এতাদৃশশুতযুগ্ম প্রাগৈবোক্তলিখিতা ইতি তেনহ

পুনরুল্লিখ্যতেন।

ত্রৈমুঃকরণবুভ্যা তদ্বিষয়কমজ্ঞানং ধসুং ভবতি, নান্যতঃতদ্বিভিনাং
 মজ্ঞম্। যথা হি ঘটাকারামুঃকরণবুভ্যা ঘটবিষয়কমজ্ঞানং ধসুং ভবতি, ঘটজ্ঞানং
 জায়তে, এবমেব বুদ্ধাকারামুঃকরণবুভ্যাবুদিতায়াং তদ্বিষয়কমজ্ঞানং ধসুং ভবতি,
 বুদ্ধজ্ঞানং সমুদেজীত্যষ্টদ্বত্বানুঃ। ঐষ্টদ্বত্বরূপেণ স্মরণম্ ধসুদনসবুভী পাদেঃ
 ক্রমঃ কশ্চিৎ পুদর্শিতঃ। স চ ক্রম ইখম্ - "শব্দাৎ প্ৰথমতঃ পর্বোক্তজ্ঞানং
 জায়তে বিচারপ্ৰযোজকম্। তদনন্তরমসম্ভাবনোদয়ে সতি বিচারশাস্ত্রং পূর্ভতে।
 তচ্চ বেদান্তানাং বুদ্ধয়দ্বিতীয়ে সমন্বয়পুতিপাদনদ্বারা পরপক্ষগুণদ্বারা তচাপযুজ্যতে
 প্রমাণগতাসম্ভাবনা শ্রবণনিবর্তিত্যা প্ৰথময়ুগতাসংভাবনা তু মনননিবর্তিত্যন্যত্র
 বিস্ময়ঃ। তদনন্তরমপি বিপরীতভাবনা তিষ্ঠতেত্যব, সা নিদিধ্যাসনেন
 নিবৃত্তিঃ। যতে, তদনন্তরং পুনরপি মহাবাক্যমনস্কী যমানমবিবেদ্যানমুলনসমর্থমুঃ-
 করণবুভিভেদরূপং মুক্তি ফলকং সাক্ষাৎকারমুৎপাদয়তি [ই. র., দিল্লী ১৭., পৃ. ৪৪-৪৫]
 ইত্যাদিকম্।

তত্র শুবণাদেদেবব বৃক্ষবিজ্ঞানার্থমুপযোগিত্ব, উপনিহদুঙ প্ৰমাণা-
নামেবোপনিষনম্ভ্রেরেদ্য বৃক্ষণি প্ৰমাণ্য, ন তু পুত্ৰকানুমানদেবিত্যপ্য-
স্মাভিবুত্র প্ৰদৰ্শনী যম্, অন্যথা বৃক্ষণাহপৰোক্ষজ্ঞানে পুত্ৰকাদিপ্ৰমাণানামপি
সাক্ষাদুপযোগিত্ব ভবিতুম্ভীতত্ৰং লক্ষ্য স্যাদেব । এতএব তৎপ্ৰদৰ্শনার্থমস্মা-
ভিব্ৰাহ্মলাচনং কর্তব্যমিত্যুষ্মিন্ গ্ৰন্থে তদাচলাচ্যতে ।

॥ पुत्र्यकानुमानादिप्रमाणानि टैनव शुद्धिसाधनानि भविष्यन्ति ॥

'यत् साक्षादपदेराक्षादवृक्ष' [बु. उ. ७। १। १] इति श्रुतेर्वृक्षेणो ह्यपुत्र्यकत्वमेव
 ज्ञायते । तत्र तदवृक्षविज्ञानार्थं विशेषेण सर्वज्ञास्थप्रमाणं पुत्र्यकं कथं तत्र
 प्रुद्धं न स्यात्, कथं वा पुत्र्यकपक्षानुमानादिप्रमाणानामपि तत्र प्रुद्धत्वा न
 भवेदिति सम्यग्विवेचनीयमेव, अत्राथा, अष्टौद्वयवृक्ष उपनिषन्मुद्रैवेत्यत्रु टैनव
 पुत्रिपादितं स्यादिति श्रुतिवैयर्थ्यापत्तिः, पुत्र्यकादिप्रमाणमयत्तु च वृक्षः,
 इन्द्रियग्राह्यत्वेनापि 'यदेता वादृचा निवर्तयन् अप्राप्य मनसा सह' [टै. उ. २। १। १]
 इत्यादिश्रुतिविवेकात्, वृक्षेणो ह्यनित्यतापत्तिश्च ।

तत्राष्टौद्वयविशेषाः सभाः सूक्ताः - पारमार्थिकसभा, व्याव-
 हारिकसभा, प्रातिभासिकसभा चेति । पारमार्थिकसभा वृक्षः, व्यावहारिकसभा
 विद्युत्प्रप्लवस्य, प्रातिभासिकसभा शुद्धिवृजतादिप्रातिभासिकवस्तुनः प्रतिभासमाश्रयीत्यस्य ।
 प्रतिभासकाले शुद्धिवृजतादेसुत्कालिकं ज्ञानं तात्कालिकसभा चासुदेवति
 यावत् प्रतिभासंतादुशुद्धिवृजतादेदववाधितस्मृत्येव, यद्यप्याविद्यैकोह्यं प्रतिभासः ।
 अस्मिन् स्थानतश्च ज्ञानं यावन् भवति, तत्रैकालपर्यन्तं प्रतिभासो निवृत्तमेव
 तिष्ठति । अस्मिन् स्थानतश्च ज्ञानमात्रेणैवास्य प्रतिभासस्य नाशो भवति । वस्तुगत्यात्,
 व्यावहारिकास्मिन् स्थानतश्च ज्ञानेनैव वृजतप्रतिभासो बाध्यते । तत्र

প্ৰাতিভাসিক জ্ঞানং ব্যৱহাৰিক জ্ঞানেন বাধিতং ভৱতীতি নিশ্চী য়ত ।

ব্যৱহাৰিকসত্তা তু যা বিশুপ্পপ্ৰসংগস্য, সা পাব্ৰমাৰ্শিকসত্তাজ্ঞানেন নিবৰ্তিতা ভৱতি । পাব্ৰমাৰ্শিকসত্তা চ শুদ্ধসংসৰ বুদ্ধা ইতি শুদ্ধবুদ্ধবিজ্ঞানেনৈব ব্যৱহাৰিকবিশুপ্পপ্ৰসংগস্য বাধা ভৱতি, নান্যথা । শুদ্ধচৈতন্যপ্ৰসংগস্য ব্যৱহাৰিক-বিশুপ্পপ্ৰসংগস্য স্থানম্ ।

অতএৱ বিশুপ্পপ্ৰসংগস্য প্ৰত্যক্ষবিষয়ে যচ্চানুমানাদিপ্ৰমাণবিষয়ে হুপি, তজ্জ্ঞানমাহ পাব্ৰমাৰ্শিকবুদ্ধজ্ঞানমবাধিতম্ ৱতিষ্ঠতি । ব্যৱহাৰিকশ্চ বিষয়প্ৰসংগস্য প্ৰত্যক্ষাদিপ্ৰমাণবিষয় ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহক । পাব্ৰমাৰ্শিকম্ বুদ্ধ ইন্দ্ৰিয়াদ্যতীতং, যতএৱ বাচচা নিবৰ্ত্তনে অপ্ৰাপ্য প্ৰাপ্য মনসা সহ [ইতি. উ. ২। ৪। ১] ইত্যাদিশ্লোকে । তেনৈব শুদ্ধং বুদ্ধ প্ৰত্যক্ষাদিপ্ৰমাণদগাচরম্ । অতএৱ প্ৰত্যক্ষাদিকং পাব্ৰমাৰ্শিক-বুদ্ধজ্ঞানায় ব্ৰহ্মপ্ৰজ্ঞাত ইতি তৈব প্ৰত্যক্ষাদিপ্ৰমাণানাং ব্ৰহ্মজ্ঞানায় সাধনত্বমসি ।

বৈভৱতা শ্ৰুতিপ্ৰত্যক্ষয়োৰ্বিৰোধাহুপি সম্ভৱতি, যতএৱ হি ব্যৱহাৰিকদশায়াম্ প্ৰত্যক্ষাদেঃ প্ৰমাণ্যমব্যাহতম্, ন তত্র শ্ৰুত্যা প্ৰত্যক্ষাদিবাধঃ প্ৰত্যক্ষাদিবিৰোধো বা । পাব্ৰমাৰ্শিকদশায়াম্ প্ৰত্যক্ষাদেবনুগ্ৰহণাত্যাহুপ্ৰমাণ্য-মিতি তত্রৈৱ প্ৰত্যক্ষাদেৰ্বাধো বিৰোধক্, শ্ৰুতয়েৱ তত্র প্ৰমাণ্যত্ । তেন

तथाकायं बुद्धज्ञानार्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्यसामर्थ्यादनप्युक्तानि, नुत्सु तत्र
 दयाग्यदेतदेनाप्युक्तेति पारमार्थिकतत्त्वप्रतिपादनदशायामेव श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विद्वेषः,
 न तु व्यावहारिकदशायामिति वेदयम् ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणं न तत्रैव किञ्चिद्युक्त्यादिदोषाच्चरकं, परन्तु,
 नानाप्रदामदुष्टैतान्देव सर्वथा सर्वदा ग्राह्यम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणेनैव पश्चात्पितस्य
 विषयस्य प्रामाण्यं मय्यु मयी चिच्छुम्भारचमुच्छलुत्तरेत्तद्विद्वेषमादेष्यमभ्यर्त्तवतीना
 मन्दाकिनीत्यभिसन्नाय प्रुत्तुते भायमापी यामपि पिपासामुपशमयत् । (भा. नि. सा. सं.,
 पृ. १२), न तु तथा भवति । अतएव व्यावहारिकदशायामपि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणं
 दुष्टं भवतीति लक्ष्यत ।

अनुमितौ लिङ्गलिङ्गिज्ञानस्यापरिहार्यत्वात्, प्रत्यक्षग्राह्यदेतु पराग-
 भूतत्वात् लिङ्गस्य, बुद्धाश्च प्रत्यग्भूतत्वाद् बुद्ध्या नियन्त्रितस्य कस्यचिदभावान्
 नैवानुमितिर्वपि बुद्ध्यातेन कथमपि पदं लक्ष्णं पारयति । तदुक्तं तैत्तिर्य-
 सिद्धिदुष्टिः, “दिदुक्त्वपरिच्छिन्नपरागक्तुपादिसंश्रुयात् । विपरीतमरता दुष्ट्या
 सूतेता वृद्धं न पश्यति ॥” (तै. सि. पु. सं., पृ. २७५, दृशा. ७ ४९) इति,
 “प्रत्यक्षस्य पराङ्मानु समुत्प्रेक्षणे यदु । आत्मेनाहृताहनुमित्यामिभूतेना न कथंन ॥”
 (तै. सि., दृशा ७ ५१ पृ. १७७) इति च । एतदुक्तपणं प्रामाण्यनिर्वर्धन्यादेष्यन्.

प्रत्यक्षानुमानयोग्यवृत्तिर्हि प्रामाण्यं निराकृतं सर्वान्यपीतरुप्रमाणानि ह्य

निराकृतानि भवन्तीति तद्वदितव्यम् ।

किञ्च, उक्तं पक्षे प्रत्यक्षादपक्षत्वहि ज्ञेयं कस्यपि प्रमाणस्य

अथाहम्नायस्य च प्रत्यक्षैव तदपक्षे प्रमितेति न प्रत्यक्षादपक्षत्वम् । नानाददाश-

कलङ्किततया प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम्, अतपीवृत्तेश्च सुज्ञसिद्धप्रमाणभावतया

सर्वदोषवृत्तित्वेन च सुज्ञे प्राबल्याद् बुद्धिप्रतिष्ठेव प्रमाणं, न तु प्रत्यक्षादिकं

किमपि । तदुक्तं बुद्धिसिद्धौ, "इतश्च संभवद्विचित्रविप्रमहेतुत्वात् प्रत्यक्षादीनाम्,

विगलितनिश्चिनदोषाशक्तत्वाच्चायस्य प्रुष्णाश्रयाणां हि ददाशाणां शकं

प्रुष्णाभावेवहसंभवात्" (बु. सि., मा. स०., पृ. ४०) इति । भामजीकृद्भिर्पुत्रम्,

"अथातपीवृत्तेश्च निरसुसमसुदोषाशक्तस्य, दबाधकतया सुज्ञसिद्धप्रमाणभावस्य

सुकार्थं प्रमितारवतपक्षत्वात् (बु., नि. सा. स०., पृ. ६) इति । अत्रैव पारमार्थिक-

काहृत्तवृत्तेश्चानार्थं तदुस्यदिमहावाक्य्यां ज्ञानमवावश्यकं, न तु

प्रत्यक्षादिकम् । न च, अथाहत्, शास्त्रादीनामप्यपारमार्थिकत्वात् कथं ततः

पारमार्थिकज्ञानेनापि स्यादिति शक्यम्, अताञ्च प्रमाणभावतयेत्याहपि

ताञ्च प्रमादर्शनात् । तदुक्तं, "नायं नियमः - असत्यं न कश्चिद् कार्याय

भवतीति, भवति हि माया प्रीततर्कस्य च निमित्तम्, असत्यं च सत्यप्रतिपक्षं,

यथा दशधागवदय्या लिप्यकराणि च ।" (बु.सि., मा.सं., पृ.१४) ,

भामतीकुदुभिरप्युक्तम्, "तथा च वदन् श्रुदीर्घादय्याह्वयधर्मा अपि समाह्वया-

पितासु उपुतिपञ्चिहवः । (भा., नि.सा.सं., पृ.९) इत्यादिकम् ।

अत्र व्याख्यारिकदशयाः पुत्र्यादिप्रमाणमाः प्रामाण्यं 'दहादुपुत्र्या
यश्च प्रमाणतेन कल्पितः । तलौकिकं तद्वददवदं प्रमाणं त्वाह्वयनिश्चयाः ॥"
[बु. सू. भा. भा., नि.सा.सं., पृ.१९) इत्यादिसूत्रपात्र्याचार्यवचनसहयात्तन्मा
श्रीशङ्कराचार्यपादादिभिर्विहितम् । अष्टद्वयसिद्धिदुभिरप्युक्तम्, "पुत्र्यादिव्याव-
हारिकं प्रामाण्यं, श्रुतं तन्तु तादृशम् । (बु. सि. दि. सं. पृ. ७४) इति । शिबः,
'न दुष्टदुष्टारं पक्ष्यं श्रुतेः दशातारं शृणुयाः' (बु. उ. ७। ४। २), 'यत्र
तस्य सर्वमाह्वयात्तु दहनं कं पक्ष्यं' (बु. उ. ४। ५। १५) इत्यादिश्रुतिभिः
परमार्थभूतेह्वयिण्येयं बुद्धिनि पुत्र्यादिप्रमाणव्यापारस्यैव पर्यायमतेवाः ।

अत्रैवतादुश बुद्धिनि तैव पुत्र्यादिप्रमाणात्पक्षा काप्यसि, परन्तु,
तद्व्यसत्यादिमहावाक्यानां श्रवणादिकमेवात्राह्वयाननात्तन् परमार्थतद्व्यसत्या
कारणमित्यङ्गीकार्यम् । अत्रैवताः संकल्पपक्षीवृत्ते, "ततोह्वयं कृपादिविहीन-
कृपं प्रमाणानुवातेगाचरुचिः सुकृप । वदः प्रमाणानुवृत्तिः संप्रहं सं प्रमाणमत्राह्वयनि
निर्विवादम् ॥" (नं. भा., अहमदाबाद सं., पृ. १७८ दशा. ५। २९) इति ।

ভগবৎ পাদশীলকরাচার্যৈর্ষরুপ্য ৩০, “বাক্যার্থবিচারণাখ্যবসামনিবৃত্তা হি বৃদ্ধারগতিঃ,
নানুমানাদিপ্ৰমাণানুব্রুণীত্বা ।” (বু.সূ.শা.ভা., নি.সা.সং., পৃ. ৫০-৫১) ইতি চ ।

ত্রাখ্যাত্ত্বাপাপবাদন্যাশেষনাঙ্কনি পুণ্ড্রঃ সমাধেয়াপ্য তদপবাদন

সর্বব্যবহারাতীতং বুদ্ধম্বিত্তি শ্রুতিস্মৃতি তিহাস পুরাণযুক্তি, ভিত্তিহতাচার্যৈঃ সুদুঃ

প্ৰতিষ্ঠাপিতম্ । তত্র দেশীতং প্ৰমাণমব্যৎসর্বপ্ৰমাণাতীতম্ । পরমতত্ত্বোপাধানুব্রুণীত্ব

প্ৰমাণপ্ৰমেয়াস্দিব্যবহারনাশঃ । শাস্ত্রপ্ৰমাণকমপি বুদ্ধতত্ত্বং তর্কণ সুদুঃখী ত্ৰি. যাত ইতি

তর্কস্যাপি তত্র শ্ৰেয়ানমসি । অতএব ‘দেশাত্ম্যঃ’ ইত্যস্মাৎ পরং ‘মন্তব্যঃ’ ইত্যুৎ

শ্রুতৌ । তদুৎ ৩০ শীলকরাচার্যপাদৈঃ, “অপি চ, অন্যমিদং প্ৰমাণমাত্ত্বকত্বস্য

প্ৰতিপাদকং নাতঃ পরং কিঞ্চিদাকাঙ্ক্ষ্যমসি । যথা হি তেলাক যদজততুৎ

কিং তেন কথমিত্যাকাঙ্ক্ষ্যত তৈবং ‘তজ্জসি’, ‘অহং বুদ্ধাস্মি’ ইত্যুৎ, কিঞ্চিদন্য-

দাকাঙ্ক্ষ্যমসি, সর্বাত্ত্বকত্ববিষয়ত্বাবগতে ৩১ (বু.সূ.শা.ভা., নি.সা.সং.পৃ. ৩৭৯)

ইতি - “ন ধর্মজিজ্ঞাসায়ামিব শ্রুত্যাদয় এব প্ৰমাণং বুদ্ধজিজ্ঞাসায়াং, কিন্ন

শ্রুত্যা দিযেয়া হনুভবাদয়শ্চ যথাসম্ভবমিহ প্ৰমাণম্, অনুভবাবসানত্বাদভূতবসু বিলয়ত্বাচ্চ

বুদ্ধবিজ্ঞানস্য ।” (বু.সূ.শা.ভা., নি.সা.সং.পৃ. ৫১-৫২) ইতি চ ।

অপি চ, অন্যবিগতগ্নুত্বং হি প্ৰমাণলক্ষণম্ । তমাক্ষত্ব নিত্যত্যা হৃদি গতস্বরূপ

আত্মস্বরূপত্বাদেব । জীবস্য স্বাত্মস্বরূপং বুদ্ধগতমব তমাক্ষাত্ৰাবুৎ তিষ্ঠতি,

দেহনাশস্ত নৈব পুত্ৰ্যকাদিনা ভবিষ্যৎ ইতি, পরন্তু, দশীতমহাবাক্যানাং
 তদেবেতি নাস্তি তত্র বাহ্যবস্তগ্ৰাহকস্য পুত্ৰ্যকাदिप्रमाणस्य काप्यपेक्षा, यत्ता हि
 पुत্ৰ्यकादिप्रमाणं त्रासमर्थमेव, दयाग्यताभावात् ।

तस्मात् पुत্ৰ्यकानुमानादीनि प्रमाणानि नैव युक्तिसाधनानि भविष्यन्ति
 परन्तु, दशীततन्त्रसद्यादिमहাবাক्यानां श्रवणमननादिकं त्राहविद्यानाशद्वारा
 बुद्धिज्ञानायाम् भवति । तेन च त्मोकार्थमपि तादृशं श्रवणादिकमुपयुज्यते, न तु
 पुत্ৰ्यकादिकम् । बुद्धिज्ञानमेव त्मोक्त इति बुद्धिज्ञानमेव त्रै साक्षात्कारणम् । किन्तु,
 तथात्वे, नैव बुद्धिज्ञानमेवाऽकार्यकारणभावः कथमपि शक्यः, त्मोक्त
 कार्यकारणभावात्, तथात्वे हि त्मोक्त्यानिव्यतृप्सदुः । यत्कथमेव बुद्धिज्ञानं
 त्मेकमेवाहविद्यानिवृत्तिं कथमेव त्मोक्तः । कार्यकारणभावे कालिकं तर्पणार्थमस्ति,
 अत्र तु तर्पणार्थं नास्ति तत्रापि बुद्धिज्ञानमेवाऽकार्यकारणभावः तदुत्तरदिशः
 अतएव सिद्धं श्रुतेरेव बुद्धिज्ञाने तथा मूढोऽपि प्रामाण्यम्, न तु पुत्ৰ्यकादिकम् ।

श्रुतिबोधि त्मोक्तवृत्तौ त्मोक्तस्यैव प्रादुर्भावः प्रपञ्चितम् । जीवपरतयादेव
 एव तत्सम्भवेति तदुक्तं प्रदर्शनीयम् । तदर्थमात्राहनात्तदुक्तविरहेकाहसि न त्वेति
 विचारणीयम् । एतदर्थं उक्तं वागुक्तं प्रावृत्त्यते ।

संशीतिवसि ॥” (सिं. शा., अहमदाबाद सं., पु. १११, श्लो. १। १३) इति ।

तदेव कूटस्थं बुद्धिनिर्विकारं देशकालाद्यपरिच्छिन्नमात्ररूपं सर्वदेहेषु विद्यते ।

तदाम्नात् देशताशुतरोपरिनिषदि, “एतेका देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि सर्वभूतानु-
याता ।” (सिं. उ. ७। ११) इति ।

बुद्धिः सर्वतैवविनाशित्वमविकारित्वं, अनाथा, तज्ज्ञानार्थं ममुत्काः

प्रसिद्धिव न स्यात् । न ह्यनित्यवसुद्धिनिर्वाणं ममुत्काः सर्वत्यागी भवति । अनित्य-

ज्ञानेन च तज्ज्ञानसुद्धिपा त्मोत्काः प्यनित्य एव स्यात् । न चाप्यनित्य त्मोत्काः

सर्वत्यागिनेना ममुत्काः कथमपि प्रसिद्धिविभ्रं इति । किं, बुद्धिनिर्विकारित्व-

विनाशित्वं श्रुत्या भूया भूय उपदिष्टम् । बुद्धिनिर्विकारित्वे अविकार्यो ह्यमृत्युत्

इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादेव । अत्रैव शंकराचार्यपाटीद्विष्पष्टम्, “पुत्रेषा

हि विनाशहेतुत्वात् विनाशी, विक्रिं याते हेतुत्वात् कूटस्थनित्यः । अत्रैव

नित्यशुद्धबुद्धिसुद्धावः ।” (सिं. शा. भा., सि. सा. सं. पु. ८१-८८) इति ।

बुद्धिनिर्विकारं सर्वमच्छिन्नं जडमेतवति विनाशय । अत्रैव सर्वमिदमनादेव ।

बुद्धिश्च चात्मा, आत्मा च विषयी, स चाहम्पुत्र्युत्तगाचरः । विशुद्धिदं

सर्वमनात्मा विषयेया युष्मत्पुत्र्युत्तगाचरः । वि विशेषेण सिद्धिं अवबध्नुं तस्य

रूपेण निरूपणीयं कर्तव्यं विषयाः । तत्र विषयविषयिणोऽसुमप्राप्तवत्त्वात्

भावलक्षणविरोधः । अत्रैवात्मानात्मानोर्विकारः स्फुटत एव ।

ভেদনিষেধ এব । তদুক্তঃ ভামজীকৃদ্ভিষাচম্পতিমিশুপাটৈদঃ, “অনন্যত্বমিতি
 নাভেদং ক্রমঃ, কিন্তু ভেদং ব্যতিসেধামঃ” [ভা.বু.সু., নি.স।.সং., পৃ.৩৭৩]
 ইতি । অত্রৈব কাবুগপটৈব কার্যসম্ভা । তেন বুদ্ধ্যেণা জগৎকাবুগত্বাদবুদ্ধ্যৈ
 জগৎসম্ভা, বুদ্ধ্যঃ সর্বত্রানুসূতত্বাৎ । জগচ্চ মিতৈথ্যব বিকাবভূতং বিনাশি ।
 তদুক্তঃ শঙ্করাচার্যপাটৈদঃ “সর্বত্র নামকুগাদি সদাকৃতৈব সত্যং বিকাবজাতং,
 স্ততস্তত্ত্বনুভবৈব” [শা.ভা.ছা.উ.৬।৩।২, বারাণসী সং, পৃ.৫১৩] ইতি । এতৎ
 সর্বং “তদনন্যত্বমাবুদ্ধ্যশকাদিভ্যঃ” [বু.সু.২।১।১৪] ইত্যাদিসূত্রৈ বাদবায়ুণ-
 পাটৈদর্শিস্পষ্টমুক্তম্, ব্যাখ্যাতক্ শঙ্করভাষ্যে, ভামজীটীকাটদী চ ।

আত্মা সর্বব্যাপী বিভুশ্চিদুপ এব । অন্যত্মা তু জড়ভূত উপাধি পরিচ্ছিন্নঃ ।
 অত্রৈবানন্তমার্মহান্ বিবেকঃ । উপলভ্যমানস্য জগতে ব্যাবহারিকসত্ত্বং স্তীকৃতং,
 ন তু পারমার্থিকসত্ত্বং, তত্র ত্যাগ্যতাকৃত্যবাস্তব । আত্মরূপং বুদ্ধৈব পারমার্থিকং
 সৎ, নান্যৎ কিঞ্চন । বুদ্ধাদিসুত্পর্ষনুৎ যাবদবু সর্বং বুদ্ধিণি সমাটবাপিতমা-
 বিদ্যাকমনাকৃত্তমব । বিদ্যাবুগ্যপাটৈদসুস্য পঞ্চদশী গুণশ্চ এবটমব ভূষণা ভূষণ
 গুতিপাদিতম্ । তদুক্তঃ, “বুদ্ধাদিত্যঃ স্তম্বপর্ষনুঃ প্রাণিনেনাহু জড়া অপি ।
 উজ্জাধমভাটবন বর্জনে পট্টিচত্রবৎ ॥” [পে.দ., কলি.সং., পৃ.৬২, টীকা.৬।৫]
 ইত্যাদিকম্ ।

‘असद्वैतं ह्ययं पुरुषः’ [बु. उ. ४। ३] इत्यादिश्रुत्या बुद्ध्यात्सङ्गं

जहायते । प्रमातृत्वकर्तृत्वभाङ्गत्वादिक् किमप्यस्मिन् बुद्ध्यात्सङ्गि न युज्यते,
अविद्यावशादेव जीवः प्रमातृत्वादिक् बुद्धिणि समावेष्टापद्यानुभवति । साङ्ख्यत
आगमापायित्वरहितं शक्यत्वादिशून्यं वात्सा टैमर दृश्यत्वागमापायित्वरुपादिमङ्ग-
मनात्कार्मणं समञ्जते । तदुक्तं टैमरकार्मण्यसिद्धिदुर्भित्तिं, “दिदुक्कितपरिच्छिन्नपराग-
रुपादिसंश्रयात् । विपरीतमतेना दृष्ट्या सुतेता वद्वं न पश्यति ॥” टैम. सि.
पु. स. , पु. २३५ । ट्णु. ७। ४९] इति ।

अत्र ‘न दृष्टदृष्टारं पश्यति’ [बु. उ. ७। ४। २] इति, ‘न हि दृष्टदृष्ट-
रिपरिदलात्प्रा विदद्यते’ [बु. उ. ४। ३। २३] इति, ‘कैव कं विजानीयात्’ [बु. उ.

४। ५। १५] इत्यादिश्रुत्यात्तद्वनः सर्वप्रमाणातिविशुद्धं जहायते । तदुक्तं,
“न्यायसिद्धमतेना वद्वि दृष्टदृष्टारमात्रं । न पश्यते प्रत्यगात्मानं प्रमाणा
श्रुतिरादरात् ॥” (टैम. सि. , पु. स. , पु. १३६, ट्णु. ७। ५०) इति । अनात्ता तु
दृश्यरूपप्रत्यक्षादिप्रमाणमयः । तेषांप्रत्यात्मानात्तु नोवसि महान् विदेवकः ।

वस्तुतस्तु, वात्साहनात्तु नोवदेवककथं न भवितुमिति, वात्सनः

पारमार्थिकत्वादनात्तु नोवदेवककथं न भवितुमिति, वात्सनः पारमार्थिकं प्रमाणम्,

अनात्तु नोवदेवककथं न भवितुमिति, वात्सनः पारमार्थिकं प्रमाणम्, अत्रैव तदेवार्थिकसुमं प्रकाशवत् स्फुटित्वं एवति

तद्विदेवकपददर्शनात् यतनं नावश्यकम् । तथापि मिथ्याज्ञाननिमित्तं सत्यानुते

मिथुनी कृत्याद्वाहनात्तु नो विवेकमेव कृत्वा लोकाव्यवहारो ह्यविवादो प्रसृतिः ।
तदर्थमेतद्विवेकप्रदर्शनमावश्यकमेव । 'निगडो हि निर्ज्जाते निगडिज्जस्य तमाकाय
यत्तु कर्तव्या भवति ।' (बु. उ. शा. भा., वाराणसी सं., पृ. १९२) इति निगडसूक्तं
कथनीयमेव । तदेव कृतं शंकराचार्यपाठेदवस्थानस्य ।

अपि च, देवेना नाम पारमार्थिकं किमपि वस्तु नास्ति, देवबुद्ध्या-
विदयकत्वेन मिथ्यात्वात् । देवस्य सूक्तपादिकं प्रमाणादिनापि श्रुत्यादिभिर्वपि
तै नैव सिध्यति ते देवेना न ग्राह्यः । तेन परमार्थदृष्ट्याहंसाहनात्तु नो विवेकमेव
न युज्यते, अनात्तु आविदयकत्वेनापारमार्थ्यात् । तदुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे,
"मायामात्रमिदं दृश्यते दृश्यं परमार्थतः ।" (मा. का. ७। १०) इत्यादिकम् ।

अत्राहंसाहनात्तु नो विवेकविचारोपपत्तिः किं फलं लभ्यते, का वा
तत्फलस्य आवश्यकता इति प्रदर्शनीयमस्माभिः, अत्रैतत्तदुपविदेकविचारस्य
तैव फलमापत्तेः, पारमार्थिकतत्त्वज्ञानस्य वा किं फलमित्यपि प्रदर्शनीयमित्यत
उक्तेरुपानुसंधेः सम्भाव्यते ।

॥ পৰমার্থত বুদ্ধজ্ঞানস্য ফলম্ ॥

জীবঃ স্বরূপতঃ পাবমার্শিকদুষ্ট্যা বুদ্ধরূপ এব । কিন্তু, অবিদ্যাপ্ৰভাবিতঃ
 সন্স জীবঃ স্বাত্মনুরূপমনুপলভ্যাত্মাহ্নাত্মেনাবিবৈবকং কৃত্বা অহমিদং মদমদম্-
 ইত্যাদিকল্পণাহহবিদ্যাকমাত্যাসিকল্পে ব্যবহারং কৰোতি । তাদৃশশচ ব্যবহার
 আবুদ্ধজ্ঞানং তিষ্ঠতীতি সৰ্বং প্ৰাগুক্তেষু গ্রন্থেষু পুপৰিতম্ । আত্মাহ্নাত্মেনা-
 বিবৈবকং কৃত্বা ত্ৰাত্মেনৈবাত্মানং সমপ্য তৈবৈব চ মনো নিধায়াত্মচিন্তাক
 পবিত্ৰজ্য ত্যাগ্যনুরণাদেদী কৃত্ত জীবস্য বুদ্ধজ্ঞানং স্কলুতি । তচ্চ বুদ্ধজ্ঞানমিব
 তমাক্ষ । তত্র বুদ্ধজ্ঞানমাক্ষয়াঃ কাৰ্যকাৰণভাটবা নাসি, যৎক্ষণমেব বুদ্ধজ্ঞানং
 তৎক্ষণমেবাহবিদ্যামিববুষ্টিতুৎক্ষণমেব চ তমাক্ষ জীবনমুষ্টি রূপো বিদেদহকৈবল্যরূপা
 বা । তৎক্ষণমেব প্ৰাববুদ্ধয়ে বিদেদহকৈবল্যলাভঃ, প্ৰাববুদ্ধীতং তু তদস্খাৰণং
 জীবনমুষ্টিশ্চতি প্ৰাগেব পুপৰিতম্ ।

এতেন্মাক্ষলাভার্থ এব পৰমার্থতত্ত্ববিচাৰঃ, আত্মাহ্নাত্মেনাবিবৈবকা-
 দিবিচাৰুশ্চাবল্যকঃ । তত্র তমাক্ষ জীবপৰ্যেয়াটৈবক্যরূপবুদ্ধজ্ঞানস্য ফলমিত্য-
 টৈবতিনাং ব্ৰাহ্মানুঃ । যটৈব সুপ্তবাহং বিনা টৈব সুপ্তপ্ৰা নিব্ৰাণিততা ভবতি
 তটৈব সুপ্তরূপং বুদ্ধজ্ঞানং বিনা টৈব স্বাজ্ঞাননাটশা ভবতি, তমাক্ষ ন ভবতৈব ।
 তদুক্তং প্ৰাগুদশ্যাম্, "মুষ্টিস্তু বুদ্ধতজ্জ্য জ্ঞানাদেব ন চান্যথা । সুপ্তবাহং বিনা টৈব
 সুপ্তপ্ৰা হীযতে যথা ॥" [প.দ., কলি.সং.পু. ১৩৬, দশা.৬।২১০] ইতি ।

स च त्मोक्त्या जन्ममृत्युरहितं परमानन्दरूपं सुसुखपावसात्मकम् ।

स च बुद्धरूपलाभः । तदाम्नात्वं मण्डके, “बुद्ध देवद बुद्धेभ्यो भवति” [मू. उ. २। २। ११।

अत्र तमेव विदित्वा तिमृत्युत्थमिति नान्यः पञ्चा विदित्वा त्स्वयमाय’ [शे. उ. ३। ८।

इति, ‘विद्वान् नामरूपास्त्रिमुञ्जः’ [मू. उ. ३। २। ८], ‘तवति त्शोकमात्रवित्’ [छा. उ.

१। १। ३] इत्यादिशुक्तिषु प्रमाणम् । बुद्धज्ञानेन सति तद्विषया-ज्ञाननिवृत्तौ

त्मोक्त इत्येतेष्वभिनामात्तथाऽपि । स च त्मोक्त्या तैव बुद्धज्ञानकार्यम्, अविद्यानिवृत्त्य-
नन्विषयात्वन एव त्मोक्तपत्रात्, ज्ञानेन हि प्राप्तेऽस्यैवात्तुवस्तुनः प्राप्तिः, कर्णगत-

विस्मृतचामीकरप्राप्तिवत् । तदुक्तं सूत्रपुराणाद्यैः, “लिप्सु त्स्वज्ञानतो ह लक्ष्णे

कर्णं चामीकरं यथा । वर्जितं च सूत्रं ज्ञानुया छायायामात्तुनेन यथा ॥”

(तै. सि., पू. स. १., पू. २२, त्ना. १। ३। १) इति ।

त्मोक्तदशायाम् निवृत्तिशयसुखाराप्तिः त्शोकमाहादिनिवृत्तिश्च भवति ।

निवृत्तिशयसुखं बुद्धेभ्यो परमानन्दरूपम्, ‘आनन्द्या बुद्धेभ्यो वयजानात्’ [तै. उ. ३। ८].

‘विज्ञानमानन्दं बुद्धे’ [मू. उ. ३। १। २८] इत्यादिशुक्तेः ।

अविद्याभिज्ञता जीवः स्वात्स्वरूपं बुद्धरूपं न जानाति, तथागच्छुवणादिना

त्स्वज्ञानेनादयेन ज्ञाननिवृत्तौ सुसुखपायात्तुवस्तुनः जीवपवनेयात्तुवस्तुनः स्वरूपं

भवति । तच्च स्वरूपं बुद्धप्राप्तिः, स एव त्मोक्तः, नित्यानन्दरूपरूपः ।

এবং তেমাঙ্কপ্ৰাপ্তস্য বুদ্ধবিদঃ 'ন চ পুনরাবজ্ঞত' [ছা.উ.চ। ১৫। ১]

ইত্যাদিশুভ্যা 'পুনরপি জন্মঃ পুনরপি মরণঃ পুনরপি জন্মী জঠরে শয়নঃ' তৈব

ভবতি । আত্যন্তিকী সংসারনিবৃত্তিরিব তেমাঙ্ক । তদুক্তঃ বুদ্ধসিদ্ধিদৃষ্টিঃ ,

"আত্যন্তিকী চ সংসারনিবৃত্তির্মান্ব ইত্যুচ্যতে ।" [বু.সি., মা.সং., পৃ.৭৮]

ইতি । সংসারশ্চ দেশাকমেহাদ্যুৎপত্তঃ দেশাকমেহাদ্যুর্মিষট্কসম্বিত এব ।

'অহংমাদিযাবদব্যবহার আধ্যাত্মিক এবাহ জ্ঞানমূলকো বুদ্ধজ্ঞানমুতে

সংসারদশায়াঃ প্ৰসবতি । অক্ষয়কটুশ্চৈতন্যরূপঃ স্মৃত্ত্বানঃ পুরোধ্বা জীবিত্বা

যদানুভবতি, তদা তস্য তাদৃশঃ সর্বত্র ব্যবহারঃ সমুচ্ছিদ্যতে । তত্ত্বজ্ঞানোদয়েহ-

জ্ঞাননাশাৎকুতাহংমাদিবুৎসর্গাশোহরশ্যঃ মর ভবতি । তত্ত্বজ্ঞানে জ্ঞাতং চ

তৈব ঠৈবতঃ কিমপি অহাত্মমহতি, এতত্ত্বজ্ঞানমেব হি যাবদুৎসর্গব্যবহারাৎ । তদুক্তঃ

মাণ্ডুক্যকারিকায়াঃ, 'জ্ঞাতং ঠৈবতং ন বিদ্যতে' [মা.ক্. ১। ১৮] ইতি ।

বৃহদারণ্যকভাষ্যবর্ত্তিকৈহ পুণ্ড্রঃ, 'যদেখাচ্ছিন্নাত্মমোক্ষস্য

নিদেহাত্মরপি নিহুতিঃ । এবং প্রাগাত্মসংসারাদষ্টৈকাত্ম্যনিহুতিঃ ॥',

"কাত্তকালুকনিশ্চয়ায়ং সংসারকৃত্ত্বজ্ঞানুবেদিনোঃ । যা নিশা সর্বভূতানামিত্যুৎসর্গাৎ

সুয়ং হবিতঃ । [বি.ভা.বা., বায়ানসী সং, পৃ. ৩২৯-৩৩ তুশা. ১। ৪। ৩১২-১৩]

ইতি । তৈব অর্থাৎসিদ্ধাবপুণ্ড্রঃ ঠৈবতঃ, এত পুংবোধাদ্ যথা সিদ্ধির্ভূতাদন্যস্য বসুণঃ ।

बोधादेवमसिद्धत्वं बुद्ध्यादेः प्रत्यगात्मनः ॥” (तेन. सि., पू.सं., पू. १९५,
 श्लो. ४।५०) इति । किञ्च, देशकालमाहाद्यपेक्षया संसृज्याविद्यकञ्ज्या-
 सिद्धत्वेऽसिद्धत्वेवैव पारुमाथिकीत्यायातम् । अष्टौघतात्तुञ्जसु न्यावहारिकदुष्ट्या
 लौकिके व्यवहारे कृत्वापि न तत्र वदन्ता भवति, गुरुशिष्यादिव्यवहारश्च तस्य
 निवृत्त्यात् त्तिष्ठति । ‘आचार्यवान् पुरुषो देवद’ [छा. उ. ७। १४।२] इत्यादिदुष्टि-
 त्वेतादृशे व्यवहारे देवाद्युति । तत्र तेन श्रमसिद्धिदुष्टिर्गुण्युक्तम्, “सर्वमेवानु-
 ज्ञानात् सर्वमेव निश्चयति । भेदात्पलाभोऽज्ञाना स्यान्निश्चयोऽहंत्वभावतः ॥”
 (तेन. सि., पू.सं., पू. १९५, श्लो. ४।५१) इति ।

अष्टौघतात्तुञ्जानेन संसृज्यादिवक्त्रेऽसिद्धिदुष्टिर्गुण्युक्तम्-
 तच्छेदो भवति विना प्रारब्धे, ‘क्रीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दूरेऽपि परारब्धे’
 [मु. उ. २। २।८] इत्यादिदुष्टेः, ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते हर्षणम् ।’
 [गी. ४। ७] इत्यादिदुष्टेः । बुद्धिसिद्धिदुष्टिर्गुण्युक्तम्, “कर्मक्यात्पुण्येण तदुद्दर्शन-
 समनुभवमेव मुक्तिः स्यात्, न तदहंपात प्रतीक्षा ।” (तेन. सि., पू.सं., पू. १९५)
 इत्यादिकम् । तेन गतेन प्रारब्धक्यात् परमारब्धत्वेऽज्ञानेन वर्तमानदेहावृत्तकप्रारब्धकर्मा-
 त्तिर्विज्ञानसिद्धे तद्विद्यमानकर्मणा नानुभवा भवति । तदुक्तं अक्षराचार्यपादेषु,
 “सामर्थ्याद् द्येन कर्मणा शरीरमारब्धे त्वे प्रवृत्तत्वादुपेक्ष्यते गतेन क्रीयतेऽहंता

বুদ্ধানন্দরূপং নিত্যং সুখমবাপ্তি । তদামৃতং তেজবিন্দুপনিষদি, 'বুদ্ধভূতঃ
 প্রশান্তাত্মা বুদ্ধানন্দময়ঃ সুখী । সুচ্ছকৃৎপা মহাত্মমৌলিনা টেবটদেহা মুক্তঃ এব
 সঃ ॥' (ইতি. উ. ৪। ৩৩) ইত্যাদিকম্ ।

অতএব পরমার্থতত্ত্বজ্ঞানফলং মুক্তিঃ তেব পরমানন্দরূপা সর্ববন্ধবিনির্মুক্তা ।

জ্ঞানাত্মদেব মুক্তিঃ, ন তু কৰ্মাদিভেদভ্রাতৈশ্চিনাটৈমকমত্যমসি । তদুক্তং

পঞ্চদশ্যাম্, "জ্ঞানাত্মদেব তু দৈবল্যমিতি লাত্মশ্ৰেয়সু উক্তিঃ ॥" (প. দ., কলি. সৎ.

পৃ. ২৮, দ্বা. ১। ১৭) ইত্যাদিকম্ ।

বস্ততন্তু, বন্ধমাক্ষয়বহা ব্যবহারদুষ্টিব, ন তু পাবমার্থিকদুষ্টি-

ভ্যপ্যত্র লক্ষ্যম্ । পরমাত্মেনা বন্ধমুক্তাদ্যবহায়াং স্নীকৃত্যয়াং বিকাবিত্ত্বপ্ৰসেদা

দূৰ্বাব এব স্যতি, তচ্চ নাভ্যুপগম্যতে, ন বা শ্রুতিসম্মতম্ । তদুক্তং তেগৌড়পাদা-

চাট্টেয়ঃ, "ন নিবোধো ন চোৎপত্তি বন্ধো ন চ সাধকঃ । ন মুমুক্তং টেব মুক্তঃ

ইত্যেষা পরমার্থতা ॥" (মা. কা. ২। ৩২) ইতি ।

এতাবতা বুদ্ধজ্ঞানে নাবিদ্যকসর্বাংশনাশাৎ পরমা মুক্তিঃ ভবতীত্যায়াতম্ ।

তথ্যিত্ব চ, জননমরণাদিনাশাজ্জীবস্য স্কৃৎপপ্ৰাপ্তি সর্ববন্ধনাশঃ । তদুক্তং

পঞ্চদশ্যাম্, "বুদ্ধানন্দং পূৰ্ণমি জ্ঞাতং তস্মিন্মুশেষতঃ । ত্রিহিকামুস্মিকানর্গবুভঃ

হিত্বা সুখায়তে ॥" (প. দ., কলি. সৎ., পৃ. ৩১, দ্বা. ১। ১) ইত্যাদিকম্ ।

अत्र तु फलशब्देन कार्यकारणभावेन कार्यं न बोध्यम् । बुद्धज्ञानमोक्षयोः
कार्यकारणभावे स्वीकृते तन्माक्स्यान्ति यत्पुंसि, दुर्वादेव भवेत् । न हि
कार्यकारणभावद् बुद्धज्ञानमोक्षयोः तर्पार्थापर्यं किमप्यस्तीति न ज्ञेयाः
कार्यकारणभावः । तेन तत्र कालिकव्यवधानं न किमप्यस्तीत्यत्र वेदयम् ।

अत्र तन्माक्षरूपविषये मत्तैवचित्र्यं किञ्चिद् पविलक्ष्यते ।

तद्वैवचित्र्यपुनर्दर्शनेनाहूतं स्वतन्त्रपुतिस्थापनार्थं प्रथमं कार्यमित्यत उक्तं वा
गुणसुखोक्तं वा ह्ययं चावभेद्यत ।

॥ इति समाप्तो ह्यं तृतीयोऽध्यायः ॥